

Kanonia i mury obronne przy ul. Ostrów Tumski 11 w Poznaniu. Nowe ustalenia naukowe

Jerzy Borwiński

konserwator-zabytkoznawca,
specjalista ds. badań architektonicznych

Słowa kluczowe: mury Lubrańskiego, Ostrów Tumski w Poznaniu, gotycka kanonia, mury obronne w Poznaniu

Key words: Lubrański's walls, Ostrów Tumski in Poznań, Gothic canonry, defensive walls in Poznań

BUDYNEK KANONII PRZY UL. OSTRÓW TUMSKI 11 w Poznaniu usytuowany jest po stronie zachodniej Ostrowa. Jednopiętrowa budowla na planie wydłużonego prostokąta, z dostawionym pośrodku elewacji zachodniej płytkim ryzalitem, z wysokim dachem czterospadowym, jest murowana z cegły i otynkowana. Ma drewnianą więźbę dachową oraz profilowane i fazowane stropy. Częściowo zachowana jest zabytkowa stolarka okienna oraz drzwiowa (il. 1, 2).

Józef Łukaszewicz w wydany w 1838 roku *Obrazie historyczno-statystycznym miasta Poznania w dawniejszych czasach* zanotował: „Mieszkania całego duchowieństwa katedralnego stały podobnie jak dziś, naokół kościoła katedralnego. (...) Aż do 16. wieku przystęp do tych mieszkań, po większej części drewnianych, otwarty był ze wszech stron. Na początku atoli 16. wieku kapituła chcąc majątek kościoła i swój przeciw najazdom zabezpieczyć, postanowiła w r. 1505. otoczyć murem wszystkie mieszkania duchowieństwa katedralnego; jakoż w tym samym jeszcze roku zaczęto mur stawiać, a po kilku latach ukończono go całkiem. Zaczynał on się ku szkole Lubrańskiego, którą także opasywał, potem skręcał się ku mieszkaniom dzisiaj wikariuszów, dalej szedł około kościoła katedralnego ku pałacowi biskupiemu, otaczał go łącząc się z bramą około kościoła świętej Barbary”.

1. Usytuowanie kanonii nr 11 na Ostrowie Tumskim w Poznaniu. Plan Gotzheina i Röslera z ok. 1864 r. Reprodukacja z: *Plany Poznania*, Poznań 2010

1. Location of canonry no. 11 on Ostrów Tumski in Poznań. Plan of Gotzhein and Rösler from about 1864, reproduction from: *Plany Poznania*, Poznań 2010

Ksiądz Józef Nowacki w monumentalnym dziele historycznym *Kościół katedralny w Poznaniu*, wydanym w 1959 roku, napisał: „W obrębie Ostrowa Tumskiego dokonano w przeciągu kilku lat prac wielkich rozmiarów. (...) Dla zabezpieczenia katedry i jej okoli-

cy od napaści grasujących wówczas band rozbójników zapoczątkował biskup [Lubrański] w r. 1504 budowę muru obronnego z kamienia i cegły naokoło Ostrowa Tumskiego, z basztami i blankami, a z obronnymi bramami i wieżami przy obu mostach. Dzieło to pochłonęło znaczne sumy. Wykonanie jego pod nadzorem osobnych dwóch prefektów fabryki przeciągnęło się przez szereg lat aż do r. 1512, a wież przy mostach aż do r. 1549².

Izabela Jasiecka i Henryk Kondziela, w *Przeglądzie zabytków miasta Poznania* stwierdzili: Kanonia „zbudowana w XVI w., Przebudowana w XVIII i XIX w. Zachowała rokokowe drzwi wejściowe i profilowaną belkę dawnego stropu w sieni na parterze oraz sklepienie kolebkowo piwnice³”.

W wydanym w 1983 roku *Katalogu zabytków sztuki w Polsce* kanonię opisano tak: „Zbudowana zapewne w. XVI, elewacja zachodnia wsparta na murze obronnym z początku w. XVI. Przebudowana w. XVII i XIX (...) W sieni zachowana profilowana belka stropowa. We wnętrzach stolarka w. XIX, jedynie w południowej części przyziemia odrzwia w. XVIII (...) drzwi rokokowe dwuskrzydłowe po poł. w. XVIII⁴”.

Konrad Lutyński w artykule opublikowanym w „Kronice Miasta Poznania” w 1999 roku, napisał: „Cały przeszło dwudziestoletni pontyfikat biskupa to okres wytężonej pracy budowlanej w katedrze oraz na

obszarze wokół niej. Już w kwietniu 1500 roku rozpoczęto budowę murów obronnych z basztami i bramami dookoła Ostrowa Tumskiego⁵”.

Piotr Budzan i Alicja Karłowska-Kamzowa w tym samym numerze „Kroniki” napisali: „Cały Ostrów Tumski otoczono murem obronnym, kamiennie-ceglanym z basztami i blankami oraz bramami przy mostach. Prace, rozpoczęte w roku 1504, ciągnęły się aż do roku 1549. Dzięki temu zespół osadniczy Poznania został bardzo wyraźnie podzielony na miasto z zamkiem, ufortyfikowane wspólnie po zachodniej stronie Warty, i na „przestrzeni biskupa” wyraźnie określoną linią murów po drugiej stronie rzeki⁶”.

Opracowana w 2000 roku Karta Zabytków Architektury i Budownictwa nie wniosła wiele nowego. Autorzy powtórzyli datowanie: „prawdopodobnie w XVI w. (...), ściana zachodnia wsparta jest na murze obronnym postawionym przez biskupa Jana Lubrańskiego w latach 1504-1512”. W opracowaniu tym pierwszy raz zwrócono uwagę na konstrukcję dachową, która – okazało się – ma istotne znaczenie w rozpoznaniu historii budynku, chociaż więźba jest opisana tam bez zrozumienia układu konstrukcyjnego.

Z karty dowiadujemy się, że w 2000 roku prowadzono prace związane z remontem konstrukcji więźby dachowej oraz drzwi w elewacji wschodniej⁷.

W spisie zabytków architektury z 2004 roku znajdujemy informację: „ul. Ostrów Tumski 11, mur XVI, przebud. XVIII/XIX⁸”.

Tomasz Ratajczak w *Atlasie architektury Poznania* z 2008 roku zamieścił informację o budynku: „Podpiwniczony w części południowej, wzniesiony w XVI w. W XVIII i XIX w. znacznie go przebudowano przekształcając klatkę schodową w sień. XVI-wieczną metrykę budowli potwierdza ceglany wątek gotycki w przyziemiu, z tego też czasu pochodzą zapewne kolebkowe sklepienia piwnic⁹”.

2. Widok obecnej kanonii od strony południowo-wschodniej. Fot. J. Borwiński

2. View of the present-day canonry from the south-east. Photo by J. Borwiński

3. Widok kanonii od strony zachodniej. W dolnej części widoczny wyeksponowany odcinek muru obronnego. Fot. J. Borwiński

3. Canonry seen from west. In the lower part, an exposed section of the defensive wall can be seen. Photo by J. Borwiński

Kilka szczegółów wniosły zapisy w poznańskich aktach ubezpieczeń ogniowych. W 1804 roku mieszkał w budynku kanonik Zakrzewski. W 1828 roku wykonywano nowe okna i drzwi. W sieni i kuchni w 1836 roku były ceglane podłogi, w innych pomieszczeniach drewniane, a strop nad piętrem był wypełniony gliną. W 1870 roku zapisano, że posadzka w piwnicy była ceglana¹⁰.

W 2005 roku wykonano prace renowacyjne kanonii, polegające na częściowym skuciu i położeniu nowych tynków na elewacjach. W opracowaniu Krzysztofa Tomczaka dotyczącym tych robót znajdujemy: „kanonia zbudowana została prawdopodobnie pod koniec XVI wieku lub na początku XVII (...) ściana zachodnia wsparta jest na fragmentach muru gotyckiego obronnego postawionego z woli biskupa Jana Lubrańskiego w latach 1504-1512”¹¹. Datowanie to nie zostało potwierdzone jakimkolwiek materiałem dowodowym.

W tym samym czasie przeprowadzono częściowe badania architektoniczne budynku, obejmujące swym zakresem tylko zachodnią i północną elewację¹². Autor tych badań, Antoni Kąsinowski, stwierdził że: „W zachodniej elewacji budynku Kanonii nr 11 znajduje się wtopiony w nią mur obronny wzniesiony w konwencji piętnastowiecznej (...) Jego powstanie powiązać możemy z działalnością biskupa Jana Lubrańskiego w latach 1502-1520” (il. 3).

Istotne znaczenie dla najnowszych badań miały wyniki prac archeologiczno-badawczych przeprowadzonych w 2006 roku pod kierownictwem prof. Hanny Koćki-Krenz w sąsiednim budynku Akademii Lubrańskiego. We wnętrzach odsłonięto pozostałości murów, które częściowo rozebrane zostały z chwilą rozpoczęcia budowy gmachu około 1518 roku. Autorka napisała: „Rodzi się więc pytanie: czy rzeczywiście Jan Lubrański był inicjatorem budowy murów obronnych otaczających posiadłości biskupstwa poznańskiego na Ostrowie Tumskim? Charakter i przebieg odsłoniętych ich fragmentów wskazuje, że inwestycja ta została zapoczątkowana znacznie wcześniej”¹³.

Zagadnienie to podjął Michał Wieczorek w 2012 roku. W artykule *Inicjatywy budowlane biskupa*

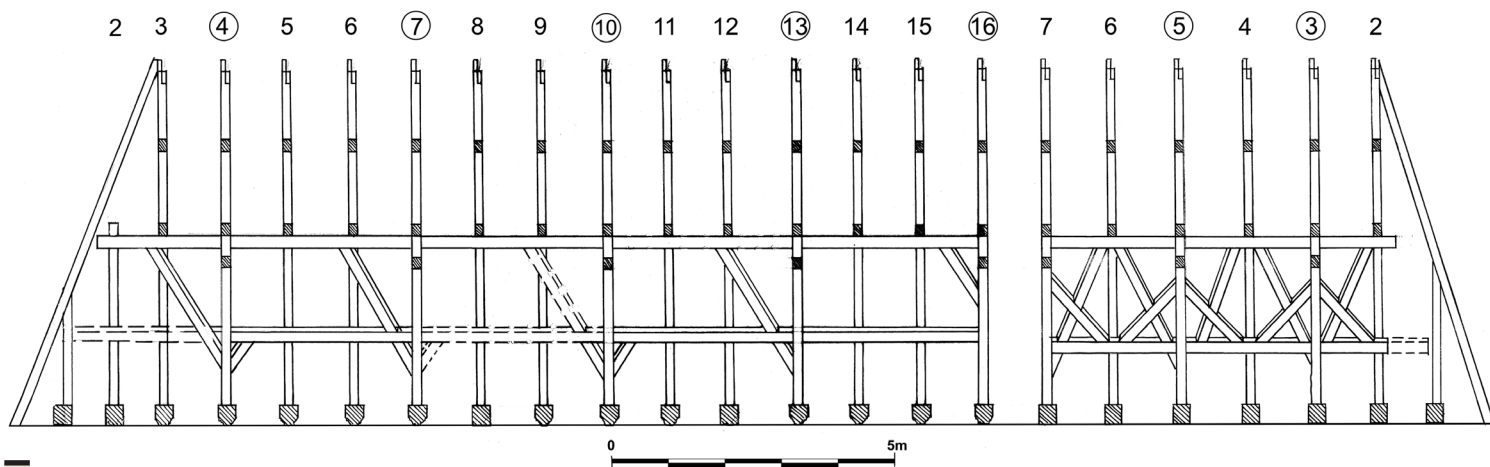

Lubrańskiego zamieścił zestawienie dwunastu odkryć pozostałości muru obronnego wiążanego z biskupem. Przytaczając wyniki badań prof. H. Koćki-Krenz, ponowił pytanie, czy inicjatorem budowy murów był Jan Lubrański i założył, że „starszy ich odcinek powstał w bliżej nieokreślonym czasie w XV wieku”¹⁴. Autor załączył rysunek kanonii z datowaniem muru obronnego „(pocz. XVI w?)” i murów budynku „(poł. XVI w.)”. Takie datowanie wynikało najprawdopodobniej z prostego powielenia danych z literatury przedmiotu.

Badania architektoniczne przeprowadzone w pierwszym kwartale roku 2014 przez Jerzego Borwińskiego – z uwagi na fakt niedawnego otynkowania elewacji – ograniczone zostały do części wnętrza budynku.

Przed przystąpieniem do badań inwazyjnych dokonano oględzin obiektu, w wyniku których poczyniono istotne spostrzeżenia: kotwienie stropów, widoczne na elewacjach południowej części budynku, było wykonane na niższym poziomie niż w części północnej. Po wstępnym rozpoznaniu więźby dachowej stwierdzono, że numery znaków ciesielskich są wykonane w innych systemach w części południowej i północnej oraz, że brakuje dwóch skrajnych wiązarów szczytowych (oba powinny mieć numer 1 (il. 4, 5, 6, 7)).

Następnie założono szereg odkrywek badawczych: nawarstwień tynków od strony wnętrza oraz zasłoniętych wtórnymi sufitami stropów. W konstrukcji dachowej spod wtórnej powałki odsłonięto belki wiązarowe z gniazdami. Poddano obserwacji odkopane, przez archeologów Andrzeja Sikorskiego

4

i Artura Dębskiego, fragmenty fundamentów i murów piwnic.

Odkrywki pasmowe wewnętrznej strony murów obwodowych wykazały ślady po zamurowanych oknach gotyckich, których glyfy wkomponowane były w wielkie płyciny zakończone łukami odcinkowymi. Krawędzie tych płycin wykonano z fazowanych cegieł (il. 8). Lica murów opracowane w wątku główkowo-wozówkowym gotyckim i częściowo mieszanym z cegieł o wymiarach 28-30 x 8-9 x 14 cm.

W trzech miejscach stwierdzono zachowane, pod wtórnymi warstwami, fragmenty pierwotnych tynków wapiennych, pokrywających ściany, płyciny i glyfy. Nie stwierdzono na nich polichromii. W murze wschodnim odkryto mniejszy otwór opracowany z kształtek fazowanych, z wałkiem (il. 9). Nad wtórnymi sufitami zlokalizowano drewniane stropy.

Wykonano inwentaryzację i poddano analizie więźbę dachową. Stwierdzono, że w budynku znajdują się dwa niezależne ustroje konstrukcyjne. Oba należą do typu więźb stolcowych o stolcach leżących.

Więźby o stolcach leżących były popularne na terenie Polski w XVII i XVIII wieku. Friedrich Ostendorf uważał, że typ ten wykształcił się na terenie środkowych Niemiec już około 1400 roku¹⁵. Do najstarszych na naszych terenach należy zachowany fragment takiej konstrukcji, który znajduje się nad częścią ratusza wrocławskiego i pochodzi z końca XV wieku¹⁶.

W Poznaniu tego typu więźby, rozpoznane przez autora opracowania, zachowane niemal w całości, znajdują się nad korpusem kościoła św. Antoniego (Franciszkanów) oraz nad dawnym klasztorem Reformatów na Śródcie. Pochodzą one z końca XVII i początku XVIII wieku.

Konstrukcje na kanonii rozdzielone są ścianką działową z przewodami kominowymi.

Więźba południowa ma obecnie 15 wiązarów (pierwotnie było ich 16), a więźba północna 6 (pierwotnie 7).

Więźba południowa jest konstrukcją dwujętkową o stolcach leżących, sięgających kondygnacji dolnych jętek. Średnia wysokość od belek wiązarowych do kalenicy wynosi 6,11 m, kąt nachylenia krokwi około 60°, a rozstaw wiązarów od 85 do 110 cm. Długość całej konstrukcji 16,60 m, natomiast rozstaw krokwi po wewnętrznej stronie 7,20 cm.

Wiązary pełne rozmieszczone są co trzy pary krokwi. Stolce leżące osadzone są czopami na belkach wiązarowych, podpierają w górnej części płatew leżącą poziomo. Między stolcami i jętkami znajduje się rozpóra pozioma, połączona z nimi na nakładki pletwowe. Dodatkowo połączenie jest wzmocnione za pomocą mieczy, osadzonych w krokwiach, stolcach i dolnych jętkach, również na nakładki.

Na płatwi połaciowej oparta jest jętka. Druga jętka ponad nią związana jest z krokwiemi na nakładki. Krokiew przylega do stolca leżącego i zaczopowana jest w belkę wiązarową. Przypustnice opierają się jednym

4. Więźba dachowa, przekrój podłużny z zaznaczoną pierwotną numeracją wiązarów. Oprac. i rys. J. Borwiński

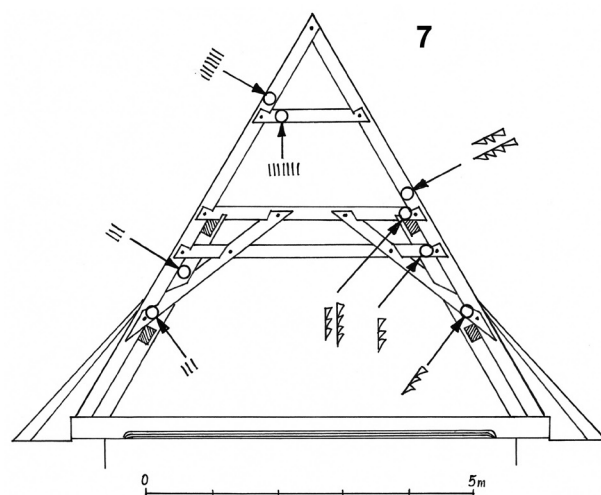
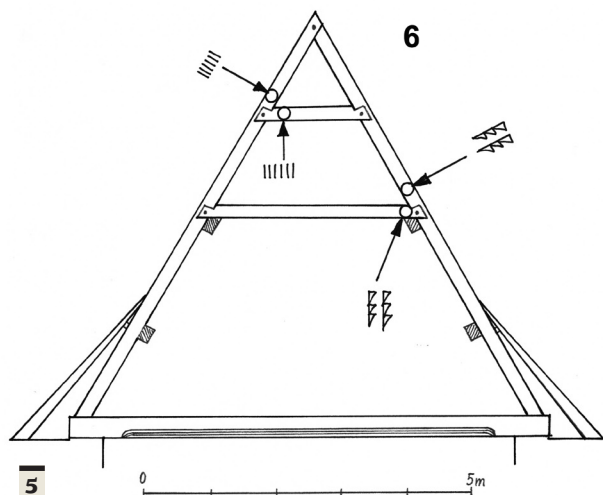
4. Roof structure, longitudinal section with marked original numbers of trusses. Worked out and drawn by J. Borwiński

5. Szósty i siódmy wiązar więźby południowej z zaznaczonymi znakami ciesielskimi. Oprac. i rys. J. Borwiński

5. Sixth and seventh truss of the southern roof structure with identified carpenter's marks. Worked out and drawn by J. Borwiński

6. Więźba południowa. Wiązar pełny. Fot. J. Borwiński

6. Southern roof structure. Full truss. Photo by J. Borwiński

końcem na gzymsie, a drugim na krokwi. Krokwie połączone są ze sobą w kalenicy, na nakładkę.

Wiązary niepełne pozbawione są stolców leżących, rozpór oraz mieczy.

Usztywnienie wzdłużne jest jednokondygnacyjne i przebiega w dolnej kondygnacji w obu płaszczyznach stolców. Składa się z nich samych, płatwi, rygli pomiędzy stolcami oraz zastrzałów ukośnych wczopowanych w płatew oraz stolce i nałożonych na rygle.

Obserwując konstrukcje ciesielskie dachów, wyróżniamy ogólnie dwa sposoby łączenia elementów ze sobą.

Pierwszy – elementy nakładają się na siebie. Po wyjęciu kołka rozłączenie ich polega na odjęciu jednego elementu od drugiego. Są to nakładki, wręby i zazębienia.

Drugi – elementy są wpuszczone jeden w drugi. Po wyjęciu kołka rozłączenie polega na wyciągnięciu. Są to czopowe i zwidłowania.

Już w XV wieku dają się zauważyć wszystkie odmiany złącz. Jednak można stwierdzić, że w starszych konstrukcjach, do połowy XVII wieku, przeważają złącza nakładkowe. Od drugiej połowy tego stulecia dominują czopowe¹⁷. Więźba kanonii wykonana została za pomocą obu rodzajów złącz – nakładek i czopów (nie ma zwidłowań). Czopami połączono krokwie z belkami wiązarowymi, stolce z belkami wiązarowymi i stolce z ryglami. Pozostałe elementy połączono systemem na nakładki (il. 7).

Otwory na kołki wiercono świdrami o średnicy około 3,5 cm. Elementy w złączach zabijane były drewnianymi kanciastymi kołkami. Zasadniczo wszystkie złącza zostały poprawnie wykonane.

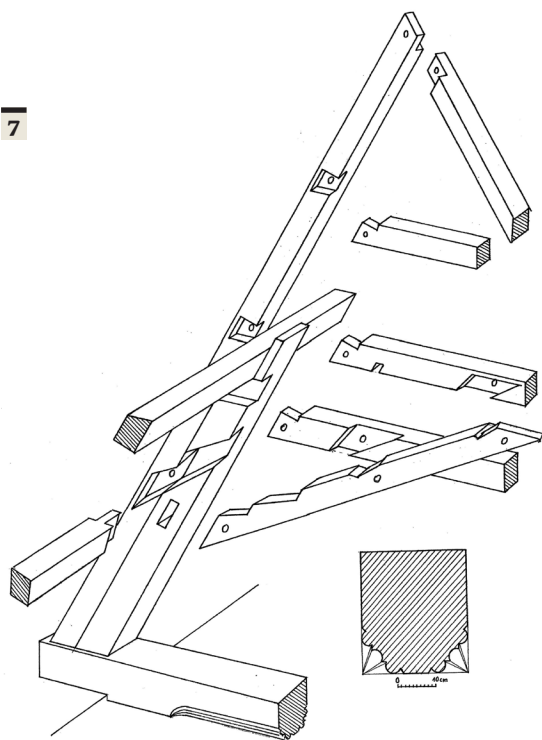
Skomplikowany system wszystkich elementów oraz znaczne odchylenia od kątów prostych murów

budynku wymuszały na cieślach etapowy proces tworzenia dzieła. Elementy konstrukcji były próbnie łączone na placu ciesielskim i znakowane zgodnie z planowanym umieszczeniem w więźbie. Następnie je demontowano i składowano do momentu montażu na budynku¹⁸. Odwiązywanie konstrukcji, poza miejscem jej ustawienia, stwarzało konieczność zabezpieczenia się przed pomyłkami w trakcie montażu. Rzemieślnicy stosowali w tym celu różne sposoby znakowania poszczególnych elementów¹⁹. Historyczna numeracja wiązarów została zaznaczona na ilustracji 4. Po jednej stronie wiązara wykonano oznaczenia w postaci wycięcia kreskowego (ilość kresek odpowiadająca numerowi wiązara). Po drugiej stronie do pionowej kreski dodawano wycięcia dłutem trójkątnych śladów w ilości potrzebnej dla poszczególnego wiązara. Znaki sytuowano od strony wbijania kołków (il. 6).

Jednolity system znakowania pozwala stwierdzić, że więźba została przygotowana do odwiązywania przez ten sam zespół, przy zachowaniu ciągłości pracy. Dla

7

badanej więźby charakterystyczny jest system znakowania zdwojonego dla pełnych wiązarów (na krokwiach) od 1 do 16. Natomiast na stolcach i rozporach od 1 do 6. Zatem przykładowy wiązar ma nr 7 (siódmy kolejny) i nr 3 (trzeci pełny).

Montaż konstrukcji odbywał się w następującej kolejności: położenie belek wiązarowych, ustawienie stółców leżących wraz z rozporami i usztywnieniem podłużnym, położenie krokwi wraz z jętkami, położenie przypustnic.

Więźba północna ma bardzo podobną konstrukcję jak więźba południowa, o tej samej wysokości i szerszym o 10 cm rozstawie wewnętrznej strony krokwi. Konstrukcja ta, podobnie jak południowa, wykonana została z drewna sosnowego.

Zasadnicze różnice w stosunku do więźby południowej: wiązar pełny rozmieszczony jest co dwie pary krokwi. Usztywnienie wzdłużne posiada niżej osadzone rygle niż w więźbie południowej o około 20 cm. Zastrzały ukośne tego usztywnienia nie są pojedyncze, lecz zamontowane w formie krzyży św. Andrzeja. Łączenie mieczy z krokwią i stolcem posiada więcej ukośnych zaciosów. Zastosowano inne w formie znaki ciesielskie. Znakowanie rozpoczyna się od strony północnej w kierunku południowym (odwrotnie jak w więźbie południowej). Większość analogicznych elementów ma grubsze o 1-3 cm przekroje. Więźba południowa składa się z profilowanych belek wiązarowych, co oznacza, że stanowiły one jednocześnie ekspozowany strop nad całym piętrem budynku. Więźba

8

9

północna nie ma takich belek, lecz belki o przekroju prostokątnym. Obie więźby zachowały ślady konserwującej pobiałej wapiennej. Każda z konstrukcji charakteryzuje się jednorodnością materiałową.

Przeprowadzone badania wykazały, że budynek kanonii Ostrów Tumski 11 w Poznaniu obecną formę architektoniczną uzyskał w wyniku gruntownych przemian budowlanych, jakie nastąpiły w XVIII, XIX i XX wieku. Przebudowy te w bardzo dużym stopniu polegały na zaadaptowaniu struktury znacznie starszej budowli gotyckiej. W oparciu o analizę użytych materiałów oraz historycznych technik budowlanych, a także o szerszy kontekst historii budownictwa na Ostrowie Tumskim, możemy w dużym przybliżeniu ustalić okres budowy pierwotnego obiektu. Jest to koniec lat 70. XV stulecia.

Najważniejsze wnioski, jakie wyciągnięto w wyniku badań to: budynek oparty był swoim dłuższym, zachodnim murem na wcześniejszym murze obronnym, z częściowo zachowanymi do dnia dzisiejszego blankami. Nadbudowany mur piętra budynku został odsłonięty w przestrzeni klatki schodowej. Zachowało się na niej w doskonałym stanie lico ceglane, w wątku gotyckim, z cegły o wymiarach $28-29 \times 8-9 \times 14$ cm (il. 10).

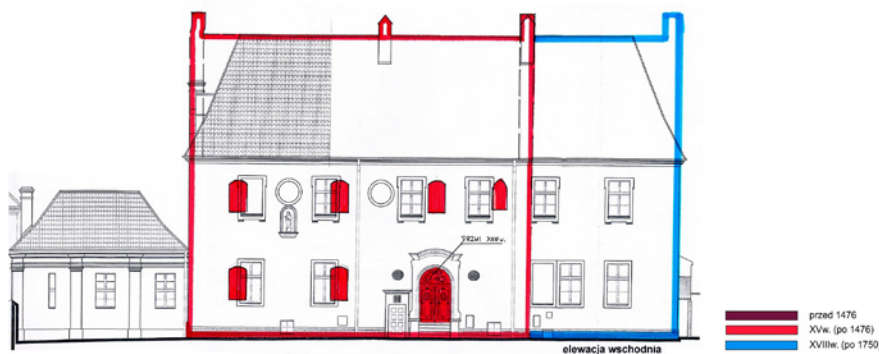
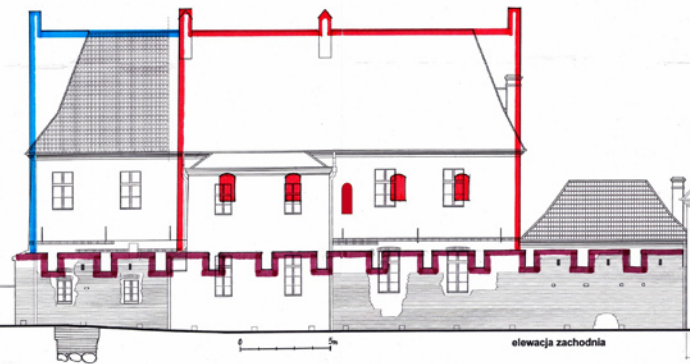
Pierwotny budynek był o $1/3$ długości krótszy w stosunku do obecnego. Północna, szczytowa elewacja stała się po osiemnastowiecznej przebudowie ścianą wewnętrzną. Zachowało się lico muru tej elewacji, w wątku gotyckim oraz szew, wynikający z dobudowy części korpusu od strony północnej. Fakt ten zbieżny jest z analizą więźby dachowej, składającej się z dwóch niezależnych ustrojów konstrukcyjnych: południowego – wcześniejszego oraz północnego – późniejszego, co potwierdziły badania dendrochronologiczne (il. 11).

Gotycką budowlę niewątpliwie wieńczyły pionowe szczyty zakończone trójkątnie lub, co jest bardziej prawdopodobne, schodkowo w konwencji gotyckiej. Dowodzi tego brak nad ścianą szczytową – południową dawnego więzara nr 1 oraz zachowany więzar nr 16, który był skrajnym więzarem, przy północnej ścianie szczytowej (il. 12).

Okna w budynku gotyckim miały zasadniczo inne rozmieszczenie w osiach niż obecne otwory okienne pochodzące z XVIII wieku. Na piętrze udało się zlokalizować osiem okien o analogicznej formie od strony wnętrza. Dolne okno w parterze nie było osadzone w płycinie, lecz z lica przechodziło od

razu w gład. Gotyckie okna miały mniejszą szerokość (ok. 80-90 cm) i wysokość (ok. 170 cm) niż obecne otwory. Nadproża ich zamknięte są łukiem odcinkowym. Jedno okno elewacji wschodniej, na piętrze, prawie idealnie wpisało się w oś obecnego otworu wejściowego. Pozwala to wnioskować, że był on wejściem pierwotnym (il. 13).

Stropy w gotyckiej części budynku zarówno nad parterem, jak i nad piętrem, zachowane są w stanie pozwalającym odczytać ich pierwotną architekturę. Nad wszystkimi pomieszczeniami tej części założone były stropy belkowe, profilowane, z płaszczyznami na osiach belek i profilami w formie wałka, wklęsli

i drugiego wałka, z zakończeniami w formie spływów krzywoliniowych.

Forma ich tylko częściowo może pomóc w datowaniu. Wprawdzie stropy takie stają się u nas powszechne dopiero w XVI wieku, lecz wcześniejszy przykład belek profilowanych pochodzi z kaplicy Św. Trójcy w Lublinie sprzed 1418 roku²⁰.

Belki stropu na piętrze są jednocześnie belkami więzaryowymi więzby dachowej. Strop nad parterem oparty jest na dwóch podciągach: pierwszym – profilowanym, o analogicznych profilach jak belki i drugim – fazowanym, który zamontowano zapewne w XVIII wieku, w miejscu uszkodzonego i usuniętego pierwotnego podciagu.

Zdecydowanie inny charakter mają stropy części kanonii dobudowanej w XVIII stuleciu. Nad piętrem zachowany jest prosty strop z belek więzaryowych, o przekroju prostokątnym, z powalą i sufitem. Nad parterem znajduje się strop fazowany z wsuwkami w jodełkę, rozwiązanie typowe w budownictwie XVIII wieku²¹ – centralna belka stropu ma dzwono.

Obecne okna pochodzą zasadniczo z trzech faz. Najstarsze są dwa owalne osiemnastowieczne okienka, szklone na ołów, w drewnianych ramach. Z tego czasu zachowała się część oryginalnego szklenia (il. 14). Wartość zabytkową mają również niektóre okna w elewacjach, pochodzące z końca XIX lub początku XX wieku. Wysokiej klasy zabytkiem są drzwi główne w elewacji wschodniej ze snycersko opracowanym nadświetlem, pochodzące prawdopodobnie z lat

7. Łączenia elementów więzara pełnego oraz przekrój przez belkę więzaryową więzby południowej. Oprac. i rys. J. Borwiński

7. Connecting full truss elements and a cross-section of a truss beam of the southern roof structure. Worked out and drawn by J. Borwiński

8. Odkryte zamurowane okno gotyckie od wschodniej strony. Fot. J. Borwiński

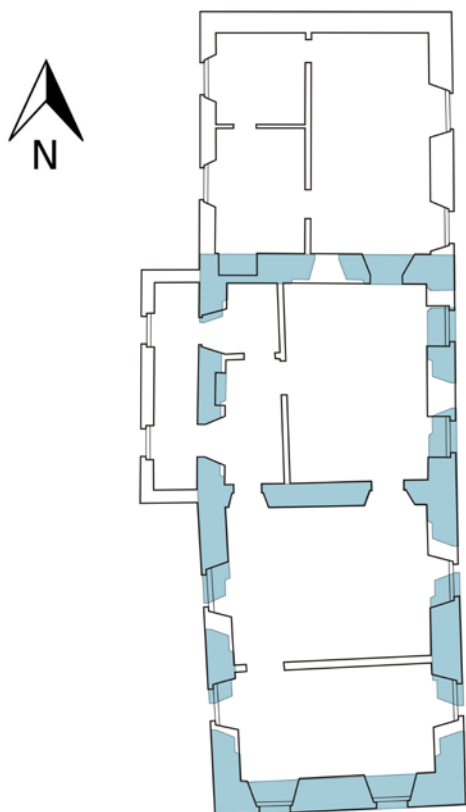
8. Revealed bricked-up Gothic window from the eastern side. Photo by J. Borwiński

9. Zamurowany otwór opracowany z kształtek fazowanych z wałkiem w murze wschodnim. Fot. J. Borwiński

9. Bricked-up opening made with chamfered blocks with a roller in the eastern wall. Photo by J. Borwiński

10. Fazy rozbudowy kanonii zaznaczone kolorami na podkładzie rysunkowym aktualnej inwentaryzacji budynku wykonanej przez przedsiębiorstwo Filar. Oprac. i rys. J. Borwiński

10. Stages of canonry development marked with colours on the drawing ground of the updated survey of the building made by the firm Filar. Worked out and drawn by J. Borwiński

XV w. (po 1476)

XVIII w. (po 1750)

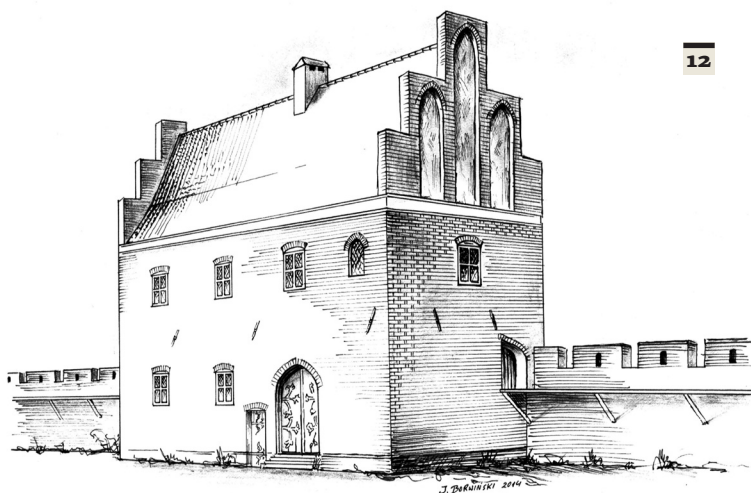
Cienkie ścianki działowe XIX i XX w.

11

80. XVIII stulecia. Niestety w 2000 roku zostały one wyremontowane, w wyniku czego straciły część oryginalnych elementów i ślady pierwotnej kolorystyki. Błędnie, z konserwatorskiego punktu widzenia, pokryto je transparentnym lakierem.

Obecnie użytkowana klatka schodowa pochodzi z XVIII stulecia. W związku z jej budową został dostawiony ryzalit do elewacji zachodniej. Pozwoliło to stworzyć wygodniejszą niż dotychczas komunikację. W trakcie badań odsłonięto elementy świadczące o innych schodach, pochodzących z XVIII wieku. Były one ulokowane w części północnej rozbudowanego w tym czasie obiektu. Przylegały one do muru obwodowego. Świadczy o tym wolna przestrzeń w stropie wraz z fazowaną belką wymianu (il. 15).

Nie stwierdzono śladów po schodach w pierwotnym gotyckim budynku. Sądzić możemy, że były one ulokowane w jego północno-wschodnim narożniku, o czym może świadczyć mniejszy otwór, o odrębnej formie niż pozostałe okna gotyckie. Być może było to okno doświetlające wydzielony ciąg komunikacji pionowej lub wejście do budynku ze schodów zewnętrznych.

12

Analiza najstarszych źródeł ikonograficznych określanych jako gwasze K. Albertiego z 1798 roku²² pozwoliła ustalić, że czterospadowy dach wydłużonego budynku istniał już wówczas, co skłania do stwierdzenia, że przebudowa dachu nastąpiła pod koniec XVIII stulecia. Budowla utraciła wówczas pionowe szczyty (il. 16).

W trakcie badań stwierdzono zamurowany dawny otwór w obecnej klatce schodowej, w pierwotnym gotyckim murze obwodowym północnym, na styku z jeszcze starszym murem obronnym. Otwór ten okazał się wyjściem z wnętrza budynku na pomost muru obronnego. Ciekawa jest jego asymetryczna forma. Nie jest to jednak zjawisko w gotyku odosobnione (il. 13).

Odkrytki architektoniczne i archeologiczne wykazały brak przewiązania w licu naroża południowo-wschodniego budynku. Świadczy to o późniejszym dostawieniu muru wschodniego (dłuższego) do muru południowego (szczytowego) już po jego powstaniu, na całej wysokości, przy czym mur południowy jest przewiązany z murem zachodnim, co świadczy o tym, że powstawały one równocześnie. Przeprowadzony wykop archeologiczny na zewnątrz budynku, w narożniku południowo-wschodnim, ukazał zakończenie muru południowego i dostawienie muru wschodniego. Sugeruje to etapowanie budowy kanonii na zasadzie dostawiania jednych murów obwodowych do innych murów – wzniesionych już na całą wysokość.

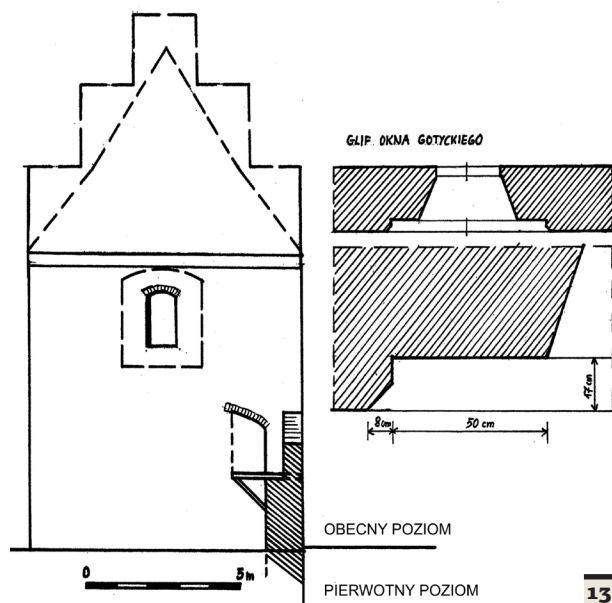
Pomijając mniejsze remonty i przebudowy ustalono, że największa rozbudowa kanonii miała miejsce w XVIII stuleciu – dostawiono wówczas północną część budynku. Świadczy o tym szew w murach parteru, wątki blokowe murów ceglanych, datowanie dendrochronologiczne więźby oraz fazowane stropy nad parterem, typowe dla tego okresu.

W datowaniu badanej w 2014 roku gotyckiej kanonii poza wieloma nowymi odkryciami kapitalne znaczenie miało kompleksowe rozpoznanie więźby dachowej²³.

Stwierdzono, że w budynku znajdują się dwa zupełnie niezależne ustroje konstrukcyjne. Przeprowadzona przez prof. Marka Krąpca laboratoryjna analiza dendrochronologiczna próbek drewna potwierdziła ten fakt. Drewno użyte w więźbie południowej (gotyckiej) pochodzi z drzew sosen ściętych w roku 1476. Natomiast w więźbie północnej z drzew tego samego gatunku ściętych w latach 1749 i 1750. We wszystkich pobranych próbkach stwierdzono przyrosty podkorowe.

W świetle tych faktów, próbując datować budowę kanonii, jak we wszystkich dotychczasowych opracowaniach, na XVI wiek, trzeba zmierzyć się z wyjątkowo długim okresem sezonowania drewna – ponad 24 lata! Konfrontując taką tezę z aktualnym poziomem nauki wydaje się ona nie do przyjęcia. Zacytujmy uznanych badaczy. Andrzej Zielski: „w czasach średniowiecznych i wcześniejszych drewno na wiązania dachowe było używane od razu albo prawie od razu po wyrębie”²⁴. Aleksander Konieczny: „Dziś wiadomo, że z reguły drewno budowlane wykorzystywano bezpośrednio po ścinie (...) w osłoniętych dachem dobrze przewietrzanych konstrukcjach drewno po wbudowaniu miało od razu doskonałe warunki do schnięcia”²⁵.

W przypadku kanonii wykluczyć należy wtórne użycie drewna do budowy badanej więźby. Szczegółowe

oględziny konstrukcji nie wykazały jakichkolwiek śladów po poprzednich łączeniach elementów, które w takich przypadkach z reguły znajdujemy.

W tej sytuacji istotne znaczenie ma fakt, że starsza, gotycka więźba kanonii jest wykonana w konstrukcji stolcowej ze stolcami leżącymi. Tego typu ustroje stawały się popularne na naszym terenie dopiero w XVI stuleciu. W XV wieku powszechne u nas były konstrukcje storczykowe. Mamy więc być może do czynienia z rozwiązaniem o charakterze pionierskim na terenie Poznania, a może i Wielkopolski. Przypuszczać należy, że było ono dziełem wyspecjalizowanego warsztatu ciesielskiego sprowadzonego z zachodniej Europy lub Śląska. Stać na to było jedynie bardzo znaczących inwestorów, takich właśnie jak biskupstwo w Poznaniu.

Mamy więc na Ostrowie Tumskim w Poznaniu do czynienia ze znaczącym odkryciem, które zostało wsparte precyzyjnym datowaniem często niedocenianych więźb dachowych. Trzeba niestety wyrazić ubolewanie, że w praktyce powszechnie spotykamy się, również w środowiskach związanych z konserwacją zabytków, z brakiem zrozumienia i poszanowania drewnianych konstrukcji zabytkowych. Dlatego wyrazy uznania należą się przedstawicielom Archidiecezji Poznańskiej oraz pani Joannie Figule-Czech z biura Miejskiego Konserwatora Zabytków, którzy wykazali w tej sprawie duże zaangażowanie.

W podsumowaniu należy zacytować wypowiedzi znawców tematu. Aleksander Konieczny: „Kompleksowe badania architektoniczne substancji murowanej, poparte wnikliwą analizą konstrukcji drewnianych

11. Rzut piętra kanonii gotyckiej oraz XVIII-wieczna rozbudowa. Oprac. i rys. J. Borwiński

11. Plan of a top floor of the canonry and its 18th-century development. Worked out and drawn by J. Borwiński

12. Rysunkowa próba rekonstrukcji XV-wiecznej kanonii wykonana na podstawie badań architektonicznych w 2014 r. Widok od strony północno-wschodniej. Oprac. i rys. J. Borwiński

12. Drawing which is an attempt to reconstruct the 15th-century canonry on the basis of the architectural research in 2014. View from the north and east. Worked out and drawn by J. Borwiński

13. Rekonstrukcja pierwotnej elewacji północnej z przekrojem przez mury obronne i z wyjściem na pomost, po prawej stronie przekrój okna gotyckiego. Oprac. i rys. J. Borwiński

13. Reconstruction of the original northern frontage with a cross-section of defensive walls and the exit to the platform, cross-section of a Gothic window on the right. Worked out and drawn by J. Borwiński

14

datowanych dendrochronologicznie, mogą przynieść nowe i często zupełnie zaskakujące wyniki²⁶.

Dominik Mączyński: „W Polsce konstrukcje dachowe są jeszcze niewystarczająco rozpoznane i zbadane (...), kryją wiele informacji naukowych, które mogą rzucić nowe światło na historię zabytków²⁷.”

Przeprowadzone przez autora artykułu ostatnie badania budynku kanonii, która oparta została na starszym od niej murze obronnym, w pełni upoważniają do przesunięcia datowania jej budowy na koniec lat 70. XV wieku. Wielkie znaczenie tego odkrycia, które dokonało przełomu w stanie badań polega na tym, że rzutuje ono na szeroki kontekst historycznej zabudowy Ostrowa Tumskiego w Poznaniu. W konsekwencji wszystkie następne badania tego obszaru będą musiały uwzględnić ten fakt. Trzeba zatem zweryfikować historię budowy murów obronnych na Ostrowie

15

Tumskim oraz działalności biskupa Jana Lubrańskiego, który po objęciu biskupstwa poznańskiego w 1499 roku nie zapoczątkował inwestycji, lecz jedynie kontynuował prace swoich poprzedników. Zapewne budowę ich rozpoczął biskup poznański Andrzej z Bnina, znany z wielu inicjatyw budowlanych²⁸. Możemy mieć nadzieję, że pogłębione badania historyczne pomogą odpowiedzieć na pytanie, kto naprawdę zainicjował budowę tych murów. ■

Jerzy Borwiński, konserwator-zabytkoznawca, specjalista ds. badań architektonicznych, absolwent Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu. Od 1995 roku główny specjalista w Biurze Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu, w latach 2001-2002 pełnił obowiązki Miejskiego Konserwatora. Obecnie prowadzi działalność badawczą i dokumentacyjną zabytków architektury. Autor kilkuset dokumentacji badawczych w zakresie badań konserwatorskich architektonicznych oraz inwentaryzacji konserwatorskich.

16

14. XVIII-wieczne okienko szklone na ołów z częściowo zachowanymi pierwotnymi szybami. Fot. J. Borwiński

14. 18th-century leaded glass window, partially preserved original glasses. Photo by J. Borwiński

15. Fragment stropu w części północnej budynku z fazowaną belką wymianu. Odsłonięte miejsce dawnych schodów. Fot. J. Borwiński

15. Fragment of the ceiling in the northern part of the building with a chamfered trimmer beam. Exposed place of former stairs. Photo by J. Borwiński

16. Panorama Ostrowa Tumskiego od zachodu, gwasz K. Albertiego, 1798, pośrodku widoczna kanonia nr 11. Reprodukacja z: *Dzieje Poznania*, t. 2, Warszawa-Poznań 1994

16. Panorama of Ostrow Tumski from the west, a gouache by K. Alberti, 1798, canonry no. 11 in the middle, reproduction from: *Dzieje Poznania*, vol. 2, Warszawa-Poznań 1994

Przypisy

- 1 J. Łukaszewicz, *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*, t. 2, Poznań 1998, s. 89.
- 2 Ks. J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej*, t. 1, bmv 1956, s. 117.
- 3 I. Jasiecka, H. Kondziela, *Przegląd zabytków miasta Poznania*, Poznań 1965, s. 39.
- 4 *Katalog zabytków sztuki w polsce. Miasto Poznań*, cz. 1, E. Linette, Z. Kurzawa (red.), Warszawa 1983, s. 108-109.
- 5 K. Lutyński, *Kościelna działalność Jana Lubrańskiego jako biskupa poznańskiego*, [w:] „Kronika Miasta Poznania” (dalej: KMP) 1999, nr 2, s. 78.
- 6 P. Budzan, A. Karłowska-Kamzowa, *Działalność fundacyjna biskupa poznańskiego Jana Lubrańskiego*, [w:] KMP 1999/2, s. 93.
- 7 *Karta Zabytków Architektury i Budownictwa*, W. Sobkowski, A. Pryszczewski (oprac.), 2000 r., w zbiorach MKZ w Poznaniu.
- 8 *Poznań. Spis zabytków architektury*, J. Bielawska-Pałczyńska (oprac.), Poznań 2004, s. 7.
- 9 *Atlas architektury Poznania*, J. Pazder (red.), Poznań 2008, s. 227.
- 10 *Akta Stadt Feuer Socjetäts*, Archiwum Państwowe w Poznaniu, sygn. 692.
- 11 K. Tomczak, *Poznań, Kanonia Ostrów Tumski 11. Opis przebiegu badawczych prac konserwatorskich*, Poznań 2005.
- 12 A. Kąsinowski, *Mur obronny Ostrów Tumski 11 w Poznaniu. Ekspertyza architektoniczno-badawcza*, Poznań 2005.
- 13 H. Kočka-Krenz, *Odkrycia archeologiczne*, [w:] J. Skuratowicz (red.), *Akademia Lubrańskiego*, Poznań 2007, s. 17-19.
- 14 M. Wieczorek, *Inicjatywy budowlane biskupa Jana Lubrańskiego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu*, [w:] H. Kočka-Krenz (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 7, Poznań 2012, s. 29-31.
- 15 F. Ostendorf, *Die Geschichte des Dachwerks*, Leipzig u. Berlin 1908, s. 39.
- 16 J. Tajchman, *Wieżba dachowa ratusza toruńskiego z 1727 r.*, „Rocznik Muzeum w Toruniu” 1992, t. 9, s. 9.
- 17 J. Tajchman, tamże, s. 21.
- 18 M. Arsyński, *Drewno jako budulec w Prusach krzyżackich – przyczynek do badań nad rolą drewna w budownictwie średniowiecznym*, [w:] *Zabytkowe budowle drewniane i stolarka architektoniczna wobec współczesnych zagrożeń*, Toruń 2005, s. 99.
- 19 D. Mączyński, *Znaki, inskrypcje i ślady w historycznych więźbach dachowych*, [w:] „Renowacje i Zabytki” 2010, nr 3, s. 2-11.
- 20 J. Tajchman, *Stropy drewniane w Polsce. Propozycja systematyki*, Warszawa 1989, s. 13.
- 21 J. Borwiński, *Okna, drzwi i stropy*, Poznań 2013, s. 45, pozycje 29 i 32.
- 22 M. Warkoczewska, *Ostrów Tumski na dawnych widokach*, KMP 2003, nr 1, s. 112.
- 23 J. Borwiński, *Kanonia przy ul. Ostrów Tumski 11 w Poznaniu. Badania architektoniczne i konserwatorskie*, Poznań 2014, dokumentacja powykonawcza, archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu.
- 24 A. Zielski, *Możliwości datowania metodą dendrochronologiczną drewna budowlanego w Polsce*, [w:] *Zabytkowe budowle drewniane i stolarka architektoniczna wobec współczesnych zagrożeń*, Toruń 2005, s. 140.
- 25 A. Konieczny, *Zastosowanie dendrochronologii do datowania zabytków drewnianych w praktyce badawczej*, [w:] A. Pelczyk, A.M. Wyrwa (red.), *Konserwacja drewna zabytkowego. Między teorią a praktyką*, Dziekanowice-Lednica 2011, s. 28.
- 26 A. Konieczny, *Drewno jako ważne źródło w kompleksowych badaniach architektonicznych budowli murowanych*, [w:] *Zabytkowe budowle drewniane i stolarka architektoniczna*, Toruń 2005, s. 75.
- 27 D. Mączyński, jw., s. 2.
- 28 ks. J. Nowacki, jw., s. 114. W czasie rządów biskupa Andrzeja z Bnina (1439-1478) prowadzono budowę między innymi kościoła Najświętszej Marii Panny oraz remontowano katedrę.

Bibliografia

- Akta Stadt Feuer Socjetäts, Archiwum Państwowe w Poznaniu, sygn. 692.
- Arszyński M., *Drewno jako budulec w Prusach krzyżackich – przyczynek do badań nad rolą drewna w budownictwie średniowiecznym*, [w:] *Zabytkowe budowle drewniane i stolarka architektoniczna wobec współczesnych zagrożeń*, Toruń 2005.
- Bielawska-Pałczyńska J. (oprac.), *Poznań. Spis zabytków architektury*, Poznań 2004.
- Borwiński J., *Kanonia przy ul. Ostrów Tumski 11 w Poznaniu. Badania architektoniczne i konserwatorskie, dokumentacja powykonawcza*, Poznań 2014, archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu.
- Borwiński J., *Okna, drzwi i stropy*, Poznań 2013.
- Budzan P., Karłowska-Kamzowa A., *Działalność fundacyjna biskupa poznańskiego Jana Lubrańskiego*, [w:] „Kronika Miasta Poznania” 1999, nr 2.
- Jasiecka I., Kondziela H., *Przegląd zabytków miasta Poznania*, Poznań 1965.
- Kąsinowski A., *Mur obronny Ostrów Tumski 11 w Poznaniu. Ekspertyza architektoniczno-badawcza*, Poznań 2005 r.
- Kočka-Krenz H., *Odkrycia archeologiczne*, [w:] Skuratowicz J. (red.), *Akademia Lubrańskiego*, Poznań 2007.
- Konieczny A., *Drewno jako ważne źródło w kompleksowych badaniach architektonicznych budowli murowanych*, [w:] *Zabytkowe budowle drewniane i stolarka architektoniczna*, Toruń 2005.

- Konieczny A., *Zastosowanie dendrochronologii do datowania zabytków drewnianych w praktyce badawczej*, [w:] Pelczyk A., Wyrwa A.M. (red.), *Konserwacja drewna zabytkowego. Między teorią a praktyką*, Dziekanowice-Lednica 2011.
- Linette E., Kurzawa Z. (red.), *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Miasto Poznań*, cz. 1, Warszawa 1983.
- Lutyński K., *Kościelna działalność Jana Lubrańskiego jako biskupa poznańskiego*, [w:] KMP 1999, nr 2.
- Łukaszewicz J., *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*, t. 2, Poznań 1998.
- Mączyński D., *Znaki, inskrypcje i ślady w historycznych wieżbach dachowych*, „Renowacje i Zabytki” 2010, nr 3.
- Ks. J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej*, t.1, bmnw 1956.
- Ostendorf F., *Die Geschichte des Dachwerks*, Leipzig u. Berlin 1908.
- Pazder J. (red), *Atlas architektury Poznania*, Poznań 2008.
- Sobkowski W., Pryszczewski A. (oprac.), *Karta Zabytków Architektury i Budownictwa*, Poznań 2000 r., w zbiorach Miejskiego Konserwatora Zabytków.
- Tajchman J., *Stropy drewniane w Polsce. Propozycja systematyki*, Warszawa 1989.
- Tajchman J., *Wieżba dachowa ratusza toruńskiego z 1727 r.*, „Rocznik Muzeum w Toruniu” 1992, t. 9.
- Tomczak K., *Poznań, Kanonia Ostrów Tumski 11. Opis przebiegu badawczych prac konserwatorskich*, Poznań 2005.
- Warkoczewska M., *Ostrów Tumski na dawnych widokach*, KMP 2003, nr 1.
- Wieczorek M., *Inicjatywy budowlane biskupa Jana Lubrańskiego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu*, [w:] Kočka-Krenz. H. (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t.7, Poznań 2012.
- Zielski A., *Możliwości datowania metodą dendrochronologiczną drewna budowlanego w Polsce*, [w:] *Zabytkowe budowle drewniane i stolarka architektoniczna wobec współczesnych zagrożeń*, Toruń 2005.

Summary

Canonry and defensive walls at 11, Ostrów Tumski Street in Poznań. New research findings

The canonry building at 11, Ostrów Tumski Street in Poznań is situated on the western side of Ostrów. A one-floor building on the plan of an extended rectangle, with a tall, hip roof.

The subject of defensive walls and canonries has been explored by many researchers since early 19th century. Those who wrote about them included Józef Łukaszewicz in 1838, the priest Józef Nowacki in 1959, Izabela Jasiecka and Henryk Kondziela in 1965, Eugeniusz Linette in 1983, Konrad Lutuński, Piotr Budzian and Alicja Karłowska-Kamzowa in 1990, Antoni Kaśinowski in 2005, Tomasz Ratajczak in 2008. All of them related both investments to the activity of Bishop Lubrański in the 16th century. It was only Professor Hanna Kočka-Krenz who, in 2006, posed a thesis that the construction of the walls had begun earlier.

The architectural research conducted in 2014 by Jerzy Borwiński – in consideration of the fact that the elevation has recently been plastered – was limited to some parts of the interior of the building. After the examination of the roof structure, it was found that the carpenter's marks in the southern and northern part are made in different systems and that the two, edge top trusses are missing.

The research has shown that the present architectural form of the building of Ostrów Tumski 11 canonry in Poznań is a result of the construction modifications in the 18th, 19th and 20th centuries. In the main, those modifications involved adopting the structure of a much older Gothic construction.

The most important conclusions drawn out of the research are as follows: the longer, western wall of the building rested on a former defensive wall. The Gothic structure had vertical gables topped triangularly or step-like, in the Gothic convention. The windows in the Gothic building had an axis layout different from the present window openings from the 18th century. There were profiled, beam ceilings over all rooms of the Gothic part of the building.

It was determined that the major development of the canonry was in the 19th century, when the northern part of the building was added. The evidence of that is a seam in the walls of the ground floor, block threads of the brick walls, dendrochronological dating of the roof structure, as well as chamfered ceilings over the ground floor, typical of that period.

In the dating of the Gothic canonry examined in 2014, in addition to many new discoveries, the complex examination of the roof structure was of a high importance.

It was found that there are two completely independent structures on the building. It was confirmed by the conducted dendrochronological analysis of the samples of wood. The wood used in the southern (Gothic) structure was made of the pines cut down in 1476. On the other hand, the wood used in the northern structure comes from the wood of the same type cut down in 1749 and 1750.

The Gothic structure of the canonry was made in queen-post structure with lying queen posts. Such systems became popular in our area as late as in the 16th century. Thus, it is possible that we are dealing with a pioneer solution in the territory of Poznań. Consequently, the history of constructions of defensive walls in Ostrów Tumski and the activity of Bishop Jan Lubrański, who did not begin the investment, but only continued the work of his predecessors.